

tehát

BELÁTOM, hogy a kékszakállú herceg nem viszi sokra,

hiszen

tudjuk, hogy *Ha* egy művésznövendék csak közepes tehetségű,
akkor az (általában) nem viszi sokra;

de

MENTSÉGÉRE SZOLGÁLJON

az a tény, hogy a kékszakállú herceg eminens szorgalmú,

hiszen

tudjuk, hogy *Ha* egy művésznövendék eminens szorgalmú,
akkor az (általában) valamire azért viheti.

1.4. A kettős szillogizmus módszertani tanulságaiból

A megszorító ('elvárástörő') ellentét két alapformája

BÉKÉSI IMRE

A vizsgálataimmal kapcsolatban elhangzott sokféle kérdés számomra egyetlen kérdésként fogalmazódik meg. Befoghatók-e ezek a kettős szillogizmusnak nevezett elvi jelentésszerkezet vizsgálati keretébe, vagy nem; s ahol nem, miért nem?

A „miért nem?”-re adható egyik válaszcsoportban azok a tények gyűlnek, amelyek a vizsgálati keret hiányos, pontatlan, következetlen voltára utalnak. Ezekkel most — mint a kutató magánbajaival — nem foglalkozom. Itt azt a válaszcsoportot kezdem el ismertetni, amelyben eddig feltáratlan (észrevétlen, érdektelen, differenciálatlan stb.) összefüggések valószínűsíthetők. Ide sorolom mindenekelőtt az ellentétfajtákat, amelyeket a kettős szillogizmus alkalmazásával az eddiginél tagoltabbnak láthatunk. Közülük elsőként a megszorító ('elvárástörő') ellentét kétféle tagolt alapformáját mutatom be, előtte — praktikus okokból — fölvezetem magát a vizsgálati keretet. (I) séma.

0. A kettős szillogizmus egy olyan elvi jelentésszerkezet elnevezése, amelyben a *de* kötőszó nem két kijelentés ('propozíció'), hanem két szillogisztikus érvelés viszonyát jelöli (hozza létre).

0.1. Az elvi jelentésszerkezet alkotórészei: (I) séma.

(I)

$$\left[\begin{array}{c} / A_{pr}^* / \\ / A_p / \\ / A_q / \end{array} \right] \quad de \quad \left[\begin{array}{c} / B_{pr}^* / \\ / B_p / \\ / B_q / \end{array} \right]$$

0.2. Az alkotórészek értelmezése

0.2.1. /A/ de /B/: az ellentétes viszony elő- és utótagja.

0.2.2. Csillag (*): a szillogisztikus érvelésnek csillaggal megjelölt tétele (konklúziója) tipikusan rejtett ('implicit'). A rejtett tartalom a megnyilatkozás nyelvéleg

kifejezett ('explicit') komponenseinek hatására — a szillogisztikus érvelés mechanizmusával — a partner tudatából idéződik fel ('rendelődik hozzá') az explicit komponensek jelentéséhez.

0.2.3. /_{pr}*/, azaz /A_{pr}*/, /B_{pr}*/: a szillogisztikus érvelés felső tétele ('nagy premisszája'). Két fő összetevője van.

Tartalmazza egyrészt azt a TUDÁST (az adott kultúrában általánosnak, konvencionálisan elfogadottnak tekinthető) tapasztalatot, vélekedést, meggyőződést, hitet stb., amely a megnyilatkozásban szereplő valóságdarabra vonatkoztatható. Erre a közös TUDÁSra épülően hozza létre a partner azt a két PRAGMATIKAI ELŐFELTEVÉST, amelyet az elvi jelentésszerkezetben *ha ... , akkor* viszonyként fogalmazunk meg.

A két PRAGMATIKAI ELŐFELTEVÉS, azaz az /A_{pr}*/ és a /B_{pr}*/ egymással részlegesen azonos: 'az általános és a különös', az 'egész és a rész' a 'standard és az aktuális' viszonyban állnak egymással, miként az (1) példában.

(1) példa

Karambolos, de üzemképes Skoda eladó.

/A/ ÁLTALÁNOS TUDÁS

/B/ KÜLÖNÖS TUDÁS

Karambol: 'járművek összeütközése, *Üzemképesség:* 'a motor, a kormánymű és a futómű üzemképessége'.

/A_{pr}*/ PRAGMATIKAI ELŐFELTEVÉS

/B_{pr}*/ PRAGMATIKAI ELŐFELTEVÉS

'Ha egy Skoda karambolos, akkor (általában) feltételezhető, hogy nem üzemképes'.

'Ha a karambolban nem sérült meg a motor, a kormánymű és futómű, akkor feltételezhető, hogy a hirdetésben szereplő Skoda valóban üzemképes'.

0.2.4. /p/, azaz /Ap/ és /Bp/: a szillogisztikus érvelés alsó tétele ('kis premisszája'). Ha nyelviileg kifejezett ('explicit'), akkor a szerepe tipikusan EGYEDI TÉNYÁLLÁSLEÍRÁS ('deskripció'), szintaktikai formája pedig 'megnyilatkozás' vagy 'szintagma'. Ha a jelenléte rejtett ('implicit'), szerepe akkor tipikusan EGYEDI FELTEVÉS.

Az (1) példában:

/A_p/ EGYEDI TÉNYÁLLÁSLEÍRÁS

/B_p*/ EGYEDI FELTEVÉS

Karambolos ... Skoda

Ennek a Skodának a karambolban ép maradhatott a motorja, kormányműve futóműve

0.2.5. /q/, azaz /A_q*/ és /B_q/: a szillogisztikus érvelés konklúziója. Ha rejtett ('implicit'), akkor a szerepe tipikusan ELVÁRÁSTÖRLÉS; ha nyelviileg kifejezett ('explicit'), akkor — az ELVÁRÁSTÖRLÉS mellett — TÉNYÁLLÁSLEÍRÁS is.

EGYEDI ELVÁRÁS

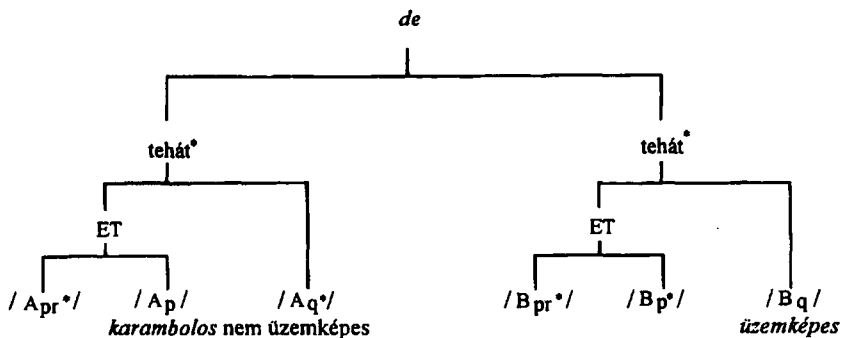
/B_q/ ELVÁRÁSTÖRLÉS

/A_q*/ nem üzemképes

üzemképes Skoda

0.2.6. A fenti komponensek ágrajzos reprezentálása, ahol ET az ÁLTALÁNOS, valamint az EGYEDI közti elvi konjunkciót képviseli: (II) séma.

(II)

1. A fentiekre építve a tárgyalt ellentétfajtáról a következőket mondhatjuk. Az elvárástörlés két konklúzió ellentétes viszonya, azaz $/A_q/$ de $/B_q/$. Az $/A_q/$, azaz az előtagként szereplő konklúzió lehet nyelviileg kifejezett ('explicit'); jelentésegészéből ekkor a tényállásleírás ('dictum') kap nyelvi megfogalmazást, s jelentésegészének szubvilágalkotó ('modális') komponense implicit marad.

Főlerősödik viszont a szubvilágalkotó jelentésrész, ha az előtagként szereplő konklúzió nem jelenik meg nyelviileg, azaz egészében implicit. Ezt a különbséget emelem ki a (2) példa elemzésében.

(2) példa

„*Értem*» ezt a költszetet, *de nem »hallom«*. *Nem mámorosodom meg, amikor ezeket a verseket olvasom.*” (Márai Sándor: Napló, 1945—1957. Akadémiai—Helikon Kiadó, 1990. 208).

A Márai-mondat jelentésszerkezete mélyén a *hallom* és az *értem* igealakok konvencionális sorrendje húzódik meg, aminek a jelentésalakító szerepét egy másik ige páron (*néz—lát*) közvetlenebbül értelmezhetjük. Eszerint „Ha valaki valamit *néz*, akkor általában ELVÁRHATÓ, hogy ő azt a valamit *láss* is.” Az ÁLTALÁNOS TUDÁSRENDSZERnek erre a komponensére épül a *Nézem, de nem látom* kijelentés, amelyben a *nem látom* utótag nyilván nem a *Nézem* előtaggal mint egyedi TÉNY-nyel áll ellentétben, hanem azzal az egyedi ELVÁRÁSSal, hogy *látnom kellene* (azt, amit nézek), hiszen a *látás*nak nincs fizikai akadály.

A (2) példaként idézett mondatban az író a két ige sorrendjét hasonlóképpen cseréli fel: *Értem, de nem hallom*. Ezzel a konvencionálistól eltérő TUDÁSRENDSZERT rekonstruáltat az olvasóval, s — erre épülően — másféle a konklúzió is, amit levonat vele. Eszerint az író TUDJA, hogy egy adott költszet *értése* (mint adott ÁLLAPOT) az ÁLTALÁNOS TUDÁSRENDSZERBEN *p* szerepet tölt be, azaz belőle a TUDÁSra épülően egyedi konklúzió (q^*) vonható le: *hallanom kellene* ('ELVÁRHATÓ volna, hogy halljam is'). Az író — továbbá — ELISMERI, hogy adott ÁLLAPOT ('a megnevezett költszet értése') számára is előállt, de TÉNYként állítja, hogy ez a 'ha *p*, akkor *q*'-féle összefüggés saját állapotára nem érvényes, azaz:

/A_q*/ tehát ELVÁRHATÓ volna, hogy *halljam* ezt a költszetet,
de /B_q/ ÁLLITOM, hogy *nem hallom*.

S az író rögtön meg is okolja a /B_q/-t: „*Nem mámorosodom meg, amikor ezeket a verseket olvasom.*” Ebből könnyen rekonstruálhatjuk az író által értelmezett ÁLTALÁNOS TUDÁSRENDSZERT, ami nem csak egy szempontból, vagyis nem csak a kettős szillogizmus működése szempontjából tanulságos. Ha rekonstruáljuk a /B_{pr}*/-t, akkor igencsak ezt ítéljük az idézett mondategész lényegének: Az olvasó csak akkor mondhatja adott költszetre, hogy „hallja” azt, ha a verseket olvasván „megmámorosodik tőlük”. Ezzel az író az ugyancsak implicit /A_{pr}*/-t is rekonstruáltatja az olvasóval, ami lehet például ez:

/A_{pr}*/ ÁLTALÁNOS TUDÁS szerint, ha valaki *érti* az adott költszetet, akkor adekváttnak tekinthető viszonyban van vele.

S innen kezdődhetik az adekvát viszony értelmezése. Aki az *értés*be a szó 'intellektuális' jelentésmozzanatához társítja az 'érzelmi'-t, azaz a *megmámorosodást okoz* jelentésmozzanatot is, az — hozzávetőleg — ilyesféle konklúziót von le (/A_q*/ VÁROM, hogy megmámorosodjam tőlük); aki viszont nem ilyen komplex módon értelmezi a költszethez való olvasói viszony adekvátságát, annak elmélyültebben kell foglalkoznia Márai idézett mondatának — a témára vonatkozó — lehetséges pragmatikai előfeltevéseivel.

Ezen általános jellemzés után térjünk át a megszorító ('elvárástörő') ellentét két alapformájára: a rejtett ('implicit'), illetőleg a nyelvileg kifejezett ('explicit') elvárás törlésének vázlatos áttekintésére.

1.1. Elvárástörő ellentétben a szakirodalom csupán a rejtett ('implicit') elvárás törlését érti, vagyis azt, amit az előző pontban az (1), (2) példa képviselt. A Skoda *üzemképes* volta törli a *karambolosból* rejtetten következhető 'üzemképtelenség'-et. Erre az alapformára, vagyis az előtagban közölt negatív tulajdonságból következhető negatív elvárást törő utótag sémájára épül az újságok apróhirdetéseinek túlnyomó többsége. Például: *Bontott, de új parketta; hatvanéves, de fiatalos özevegasszony; használt, de nem elnyűtt rádiósmagnó* stb. Ezek értelmezéséhez különböző fokú valóságismeret kell, s ezekre esetenként különböző erősségű pragmatikai előfeltevés épül, a lényegük azonban közös. Rejtett ('implicit') elvárást töröl a nyelvileg kifejezett ('explicit') utótag: /A_q*/ *de* /*nem* B_q/.

1.2. A nyelvileg kifejezett ('explicit') elvárás törlésével a szakirodalom külön nem foglalkozik. Elkülöníthetőségére az itt tárgyalt elvi jelentésszerkezet hívja fel a figyelmet.

A nyelvileg kifejezett elvárástörés attól 'nyelvileg kifejezett', hogy valakinek valamire való képességét, valami bekövetkezésének lehetőségét, azaz 'diszpozícióját' állítja, de feltételes múltban: *lehettem volna* oktató; *megszoktam volna*, hogy itt élek, ... stb. Maga a feltételes mód is kikezdi a kijelentésben állított képesség-lehetőség valóságosságát: a hozzá társított múlt idő azonban kétségtelenné teszi, hogy a lehetőség a szóban forgó kijelentésben nem vált valóra: *lehettem volna* oktató, de *nem lettem*; *megszokhattam volna*, de *nem szoktam meg* stb. Ennek az alapformának, azaz a nyílt elvárástörésnek az elvi szerkezete: /A_q/, *de* /*nem* B_q/; megjelenési formái az ellentétes viszony utótagjának meglététől-hiányától, illetőleg szerepétől függenek, (a * a szerepkör rejtett jelenlétére utal):

(2a) /A_q/, de* /nem B_q*/
Lehettem volna oktató.

(2b) /A_q/, de /nem B_q/
Lehettem volna oktató, de nem lettem.

(2c) /A_q/, de /B_p/
Lehettem volna oktató, de eltanácsoltak az egyetemről.

(2d) /A_q/, de /B_{pr}/
Lehettem volna oktató, de ha valakit eltanácsolnak az egyetemről, akkor abból nem lesz oktató.

Elmélyültebb véleményt alkothatunk az aleset valóságosságáról néhány élő példa áttekintésével. Megjelenési formájuk szerint (2b)-nek felelnek meg az 1.2.1. alponthan a (2), (3), (4), (5) számú példák. A (2c)-t szemlélteti az 1.2.2. alponthan a (6) példa.

1.2.1. Mindkét konklúzió explicit: /A_q/ de /B_q/

(2) példa

*Lehettem volna oktató,
nem ily töltőtoll-koptató
szegény
legény.
De nem lettem, mert Szegeden
eltanácsolt az egyetem
fura
ura.*

(József Attila: Születésnapomra)

(3) példa

„Szolgálatvezető negyedévesnek a rideg aszkétaarcú Mórítz Zoltánt kaptuk, századparancsnoknak a júniusi vadállat bakatisztet. Ezeket jól kifogtuk. Mindehhez összesen valami civil tárogatózott virradatkor. *Lehettem volna én is eléggé megijedve, de nem voltam. Arra ráér az ember.*” (Ottlik Géza: Buda. Európa Könyvkiadó, 1993. 150).

(4) példa

„Július 17. — Két hónap múlva öt éve lesz, megszokhattam volna, hogy itt élek, de nem szoktam meg. Éjjel a konyhából bejövet — fél kettő van — futtában mellbe bök a furcsálkodás. Mit térülök-fordulok? Menjek inkább a fenébe.” (Ottlik Géza: Buda. Európa Könyvkiadó, 1993. 351).

Az (5) példa két szempontból is különös figyelmet érdemel. Mindenekelőtt azért, mert benne a feltételes mód a múlt idő nélkül is teljesíti a jelentésszerkezet igényét: „...*fakadna belőlünk, de nem fakadhat, (...) 'mert' szív-némaságra születtünk...*” Figyelmünk másik külön tárgya a költeményrészlet szintaktikai, valamint szemantikai szerveződésének elkülöníthetősége.

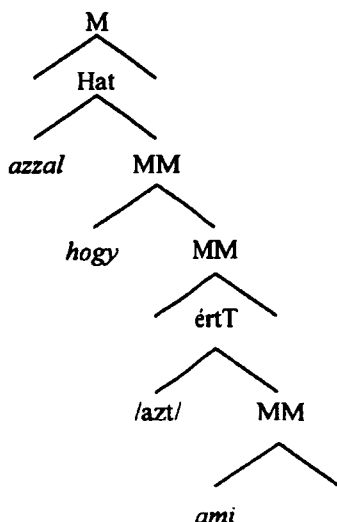
(5) példa

... *beh üdvös írt adsz*
azzal, hogy a jaj
síralmát, ami fakadna belőlünk,
de nem fakadhat, mi helyettünk
— kik szív-némaságra születünk —
kizenged ideged húrjaival!
 (Illyés Gyula: Bartók)

A mondategységek alárendelő viszonyai ágrajzzal: (III) séma.

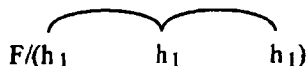
„... *beh üdvös írt adsz azzal, hogy a jaj síralmát (...) mihelyettünk (...) kizenged ideged húrjaival.*”

(III)

(A szimbólumok értelmezése: M = mondat, MM = mellékmondat, Hat = mondatrészfunkciós határozó, értT = értelmező tárgy.)

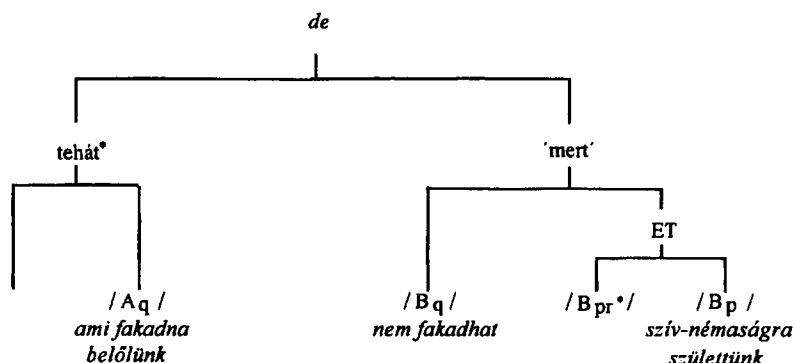
A fenti viszonyokat érdemes lineárisan is ábrázolni. (F = főmondat, h_1 = első mélység szintű határozói mellékmondat, $ét_2$ = második mélység szintű értelmező tárgyi [más felfogásban: jezői] mellékmondat):

A tárgyalt jelentésszerkezet reprezentálása ágrajzzal

... *ami fakadna belőlünk, de nem fakadhat, (...) 'mert' szív-némaságra születünk ...*
 (IV) séma.

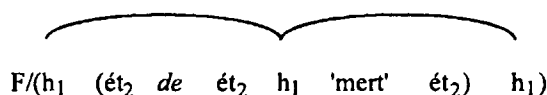
(IV)

A jelentésszerkezet szintaktikai tagmondatviszonyai:

(ét₂ de (ét₂ 'mert' ét₂))

A költeményrészlet egészének lineáris ábrázolása:

1.2.2. Megjelenési formája szerint az /Aq/ de /Bp/-féle sémában implicit módon van jelen a /Bq*/: „oda kellene adnom, de nem adom oda”.

(6) példa

„Azóta többször is megfordult a fejemben, hogy *oda kellene adnom* az üveg francia pezsgőt az intézet volt igazgatójának, de már nyugdíjban van, a lakása pedig valahogy mindig kiesik az utamból.” (Moldova György: Tíz tucat. Magvető Kiadó, 1985. 439).

1.3. Az előzőekben tárgyalt két alapforma abban közös, hogy előtagjukban — a szillogisztikus érvelés konklúziójaként — ELVÁRÁS, REMÉNY, LEHETŐSÉG jut szerephez. Ez a szerep az egyik (gyakoribb) esetben rejtve marad, a másik esetben nyelvtanilag is kifejezésre jut.

Használhatóságuk szerint a rejtett elvárás törlése hatásosabb, mivel a partnernek kell rekonstruálnia. A kifejtett elvárás a gondolatmenet kiindulópontjaként kap szerepet; belőle indulva az elvárástörlés indoklására nyílik távlatosabb lehetőség.

2. A SZEMIOTIKAI TEXTOLÓGIA FELÉPÍTÉSÉNEK ÉS ALKALMAZÁSÁNAK NÉHÁNY ASPEKTUSA

A szövegtani szövegmegközelítésekben a szemiotikai textológia koncepciója az utóbbi években egyre hangsúlyozottabb szerephez jutott. Számos publikáció foglalkozott/foglalkozik mind (ki)alakulásának és felépítésének, mind alkalmazásának aspektu-